

**KİTAB VƏ KİTABXANA MƏDƏNİYYƏTİNDƏ
TÜRK XALQLARININ DASTAN VƏ ƏSATIRLARI****P.F.KAZİMİ***Bakı Dövlət Universiteti*

Peyğəmbərin bir hədisi şərifində deyilir: “Qostəntəniyyə əlbəttə bir gün fəth olunacaqdır. Onu fəth edən əsgər nə gözəl əsgər, onu fəth edən sərkərdə nə gözəl sərkərdədir” [4, 422]. Türk xalqı gözəl əsgər və sərkərdələri ilə yanaşı eləcə də dünyanın mədəni tarixini yaradanlardır. Bu xalqın ən qədim yazıları müqəddəs yazılar, ən qədim kitabxanaları insanların milli - tarixi yaddaşı olmuşdur.

Yazının yaranması, tətbiqi və təkamülünün son 5000 ildə keçdiyi tarixi yol əsas verir ki, onu aşağıdakı kimi təsnifləşdirək.

1. Antik yazının təkamülü və formalaşan qrafik strukturuna əsaslanan əlifbalar.

2. Milli və dini qrupların özlərini təcrid etmək məqsədilə tərtib etdikləri müstəqil əlifbalar.

3. Böyük əraziləri və xalqları əhatə edə biləcək universal əlifbalar.

4. Kriptoqrafik məqsədli tərtib olunan əlifbalar.

Türk xalqları ən qədim dövrlərdən başlayaraq bu əlifba sistemlərinin hər dörd istiqamətində özünü sınıamış, insan cəmiyyətinin kamil əlifba axtarışında mürəkkəb tarixi təcrübəni yaşamışdı.

Qeyd etdiyimiz kimi, ilk kitabxanalarımız xalqın milli – tarixi yaddaşı olmuşdur. İslamaqədər mədəniyyətimizin böyük bir hissəsi məhz bu kitabxananın vasitəsilə qorunub saxlanılmışdır.

Görkəmli alim Nizami Cəfərov qədim türk ədəbi yaradıcılığını epos, poetik və nəsr yaradıcılığına bölür. İlk yazılı abidələr olaraq Göytürk nəsr, Tonikik kitabəsi, Gültiqin kitabəsi, Bilgə Xaqan kitabəsi, Türk Maniçi nəsr, Xuastuanift, Türk buddist nəsr, Altun Yaruk yazılarını göstərir. Tədqiqatçı geniş mövzu əhatəsi olan poetik irslə yanaşı İslama qədər qədim türk dastanlarından aşağıdakıları göstərir.

1. Dünyanın yaranması haqqında
2. Türklərin törəyişi haqqında (Boz qurd dastanı)
3. Oğuz Kağan dastanı
4. Siyenpi dastanı
5. Alp Ər Tonqa dastanı
6. Şu dastanı

7. Ərkənəkon dastanı

8. Koç dastanı

Böyük coğrafi arealda yaşayan türk xalqlarının bu günə qədər dünya kitabxanalarında qorunub saxlanılmış yazılı və şifahi elmi - ədəbi irsi müxtəlif alimlərin tətqiqatında öz geniş əksini tapır. Türk xalqlarının ümumiyyətlə, bu arealda isə xüsusilə geniş yayılmış folklor nümunələri olmuşdur ki, böyük tarixi dövrdə bu etnosun özünü ifadə forması kimi təzahür edir.

Türk xalqlarının qədim dastanlarından biri də “Dədə Qorqud” dastanıdır.

Rəvayətə görə əfsanəvi Oğuz xanın 6 oğlu olmuş və onlar Günəş, Ay, Ulduz, Göy, Dağ, Dəniz adlanmışlar. Onların da hər birinin 4 oğlu olmuşdur. Oğuz xanın 24 nəvəsi ilə də Oğuz tayfalarının sayı müəyyənləşir (6, 525)

K.İnostransev qeyd edir ki, XV əsrin II yarısında Osmanlı feodalları arasında oğuznamələr çox yayılmışdır və II Bayazidin iki oğluna Qorqud (1460) və Oğuz xan (1470) adı verməsi bunun nəticəsidir (6, 528)

V.Bortolda görə Dədə Qorqud dastanının dövrü I Bayazidin hakimiyyətindən (1389 – 1402) sonrakı dövrə aid edilə bilər. II Murad (1421 – 1451) üçün Əli Yazıçıoğlu tərəfindən yazılmış Səlcuq tarixi əsərindən də bəzi oxşarlıqlara əsaslanaraq V.Qordiyevski əsassız nəticələr əldə edir. (6, 527) XVI əsr türk tarixçisi Ədirnəli Ruhi, XVII əsr alimi Münədcimbaşı öz tarix əsərində (1676) Qorqud ata haqqında məlumat verir (6, 527)

Türkiyədə Dədə Qorqud dastanının öyrənilməsində Türkiyənin görkəmli alimləri Abdulla İnan, Əli Riza Yalman, Fuad Köprülü, Pertef Naili Baratov böyük əmək sərf etmişlər. Berlin dövlət kitabxanasında yerləşən Drezden əlyazmasının surəti əsasında 1916-cı ildə İstanbulda Kilisli Müəllim Rifət tərəfindən “Dədə Qorqud”-un tam mətni ərəb əlifbasında çap etdirilmişdir. 1938-ci ildə Orxan Şaiq Gökyay tərəfindən latın əlifbasında çap etdirir. (6. 521 səh.)

1815-ci ildə Alman şərqşünası Dis “Dədə Qorqud” dastanının Drezden nüsxəsindən bir boyu ayıraraq onu alman dilində tərcümə ilə birlikdə çap etdirmişdi. Başqa bir alman alimi Teodar Neldeqe (1833 – 1930) “Dədə Qorqud” – un Drezden nüsxəsinin tam surətini çıxarmış və onun tam mətnini alman dilinə tərcümə etməyə səy göstərmişdir. Bu işin son dərəcə çətin olmasının və o dövrdə türk dilinin öyrənilmə səviyyəsinin aşağı olması ilə əlaqədar olaraq T.Neldeqe 1892-ci ildə bitirmədiyi materialları V.V.Bartolda, 1891 – 1892-ci illərdə hələ tələbə olan gənc mütəxəsisə təqdim edir. 1922 – ci ildə dünya ədəbiyyatı seriyasında çap etdirmək məqsədi ilə V.V.Bartold “Dədə Qorqud”-un Drezden əlyazmasının tam mətnini tərcümə edərək çapa təqdim etdi. Təəsüf ki, nəşriyyatın bağlanması ilə bu kitabın çapı alimin sağlığında işıq üzü görmədi. SSRİ EA-nın arxivində saxlanılan alimin əlyazması əsa-

sında 1950-ci ildə görkəmli Azərbaycan alimləri H.Arashlı və M.Təhmasibin redaktəsi ilə çap edildi (6, 519 – 520)

“Dədə Qorqud” dastanının Drezden nüsxəsinin son səhifələrindən birində “Osman paşa - 993” (1585-ci il) yazısı olması kitabın yazıya köçürülməsi tarixini müəyyənləşdirməyə ehtimallar verir. Vatikan nüsxəsinin 1591-ci ildə Qahirədə, 1615 – 1616-cı illərdə Qüdsdə olması haqqında əlyazmanın üzərində qeydlər var. Lakin ən qədim qeyd Sənullahin ölüm ili 956 (1549 - 1550)-ci il qeyd olunur. E.Rossi əlyazmanı XVI əsrin ortalarına, V.Bortold isə XV əsrin əvvəllərinə aid edir (6, 519 – 527)

Tədqiqatçı V.M.Jirmunski türk xalqları folklorunun tədqiqatları çərçivəsində qazax dastan və rəvayətlərini ümumiləşdirərək qeyd edir ki, XV – XVI əsrləri əhatə edən və bu günə qədər qorunub saxlanılmış qazax qəhrəmanlıq və tarixi dastanlarından əvvəl bu xalqın qırpaq kökünə bağlı eposu olmuşdur ki, bu əlamətlər müasir dastanlarda öz elementlərini qoruyub saxlamışdır. Qazax yazılı və şifahi abidələrinin Başqırd, tatar, qırğız və türkmən xalqları ilə tarixi inteqrasiyası tədqiqatçının diqqətindən yayınmış və ya tədqiqatçı bu məsələyə yer ayırmamışdır. Bədi təfəkkürün həm yazılı, həm də şifahi formalarda ifadəsində, sujetlərdə, tarixi və mifoloji qəhrəmanların adında, toponimlərdə bir çox oxşarlıq və eyniliyi müşayət etmək olar.

SSRİ ərazisində yaşamış türk xalqları içərisində “İdiqə” haqqında dastan orta əsrlərdən müasir dövrümüzdə qədər çox yayılmış və şöhrət tapmışdır. Qara dəniz sahilindən, Krım və ön Qafqaz çölləri, aşağı Volqa sahilindən Urala qədər, oradan da Aral vadisi və cənubi sibirə qədər ərazidə yaşamış türk xalqları arasında geniş yayılmışdır. Müxtəlif dövrlərdə qazaxlarda və qarakaşlarda köçəri özbəklərdə, noğaylarda, türkmənlərdə, başqırlarda, krım türklərində, sibir türkləri və dağ altaylılarında yazıya köçürülmüşdür.

1820-ci ildə Q.İ.Spaski tərəfindən Qazax variantının rus dilinə tərcüməsi sibir xəbərlərində çap edildi. 1830-cu ildə A.Xodzko tərəfindən Həştərxan şəhərində noğay variantı yazıya köçürüldü və “İranın xalq poeziyası” adı ilə ingilis dilində çap edildi. 1841 – 1842-ci ildə Çokan Valixanov tərəfindən qazax variantının tam mətni çap olundu.

1866 – 1872-ci ildə V.V.Radlov tərəfindən Omsk tatarlarının və Altay teleutlarının versiyası yazıya köçürüldü. 1896-cı ildə krım tatarlarının “İdiqə” haqqında dastanı yazıya köçürüldü. 1903-cü ildə P.M.Melioranski tərəfindən yazıya köçürülmüş karakalpak versiyası, yalnız 1917-ci ildə Aşqabad şəhərində çap edildi.

1957-ci ildə Türkiyə tədqiqatçısı Səadət Çağatay “İdiqə” haqqında dastanı krım tatarı olmuş bir mühacirin ifasından yazıya köçürmüş və Ankarada onun Alman dilinə tərcüməsi ilə birlikdə çap edilmişdir.

Bu dastanın hal – hazırda çap edilmiş 30-dan artıq versiyası mövcuddur (6, 354)

Sovet illərində xalq aşığı Saqınbay Orozbekovun ifasından yazıya köçürülmüş “Manas” dastanı 250 000 misra şerlə ifadə olunan möhtəşəm bir eposdur. Şahnamədən 2 dəfə, Homerin İleadasından 16 dəfə böyükdür. Dastanın əsas hissəsi qədər də onun ikinci və üçüncü hissələri (“Semetey” və “Seytek”) Manasın oğlu və nəvəsi haqqında dastanlar təşkil edir (6, 25)

1940 – 1945-ci illərdə Manas dastanının müxtəlif epizodlarının çap edilməsinə baxmayaraq əsərin tam versiyası yox idi. 1958 – 1960 – cı illərdə 500 000 misralıq əsəri ixtisar edərək 80 000 misradan ibarət ixtisar edilmiş versiyasını 4 cildə ilk dəfə Qırqızistan elmlər akademiyası çap etdirdi.

Manas eposunun ilk yazılı nümunəsi Qazax etnoqraf alimi Çokan Vəlixanov 1806-cı il yazıya köçürdüyü nüsxədir (6, 25) Əlbəttə bu qorunub saxlanmış nüsxə hesab edilə bilər. Ç. Valixanov qeyd edir ki, Manas bütün qırğız mifologiyasının, nağıllarının rəvayətlərinin toplanmış ensklopediyasıdır (6, 25)

Özbək “Alpamış” dastanının klassik variantını özbək alimi Fazil Yoldaşov (1873 – 1953) 1928-ci ildə yazıya köçürmüşdür. Bu dastan 14 000 sətirdən ibarətdir. 1939-cu ildə onun tam variantı X.Əlimcanovun redaktəsi ilə çap edilmişdi. Bu nəşrin əsasında L.M.Penkovski onun rus dilinə tərcüməsini hazırlayıb və 1943-cü ildə Moskvada çap etdirir.

“Alpamış” dastanının oğuz versiyası “Bamsı Beyrək” haqqında dastan adlanır. Tədqiqatçılar həm sujetdə həm də digər əlamətlərinə görə onu “Alpamış” dastanının anadolu versiyası kimi qəbul edir (6, 155)

Dastanın aşağıdakı versiyaları mövcuddur.

Kunqrat versiyası - “Alpamış” dastanının özbək, Qarakalpak, Qazax redaktəsilə.

Oğuz versiyası – “Kitabi – Dədə Qorqud” da Bamsı Beyrək və müasir anadoluda xalq nağılları formasında.

Qıpçaq versiyası – Başqırd xalq nağılı “Alpamış və Barsınxulu” və Kazan tatarlarının “Alpamış” dastanı.

Altay versiyası – Altay qəhrəmanlıq nağılı “Alıp – Manaş”. (6. 584 səh.)

Tədqiqatçılar hesab edir ki, bu dastanın ən qədim versiyası altay oğuzlarına VI – VIII əsrlərdə Türk xaqanları dövrünə aiddir (6, 585)

Qəhrəmanlıq dastanlarını araşdıran V.Jirmunski “Koroğlu” dastanının Qırğız, Özbək, Türkmən, Azərbaycan folklorunda rast gəldiyini qeyd etməklə yanaşı onun tacik versiyasının da olduğunu qeyd edir (6, 18)

Türkmən folklorunda “Yusif və Əhməd”, “Koroğlu”, “Gül və bülbül”, “Gül və Sənubər”, “Şahsənəm və Qərib” (Aşiq Qəribin türkmən versiyası, Tiflisdə Lermentovun 1831-ci ildə tanış olduğu), “Tahir və Zöhrə”, “Seyfəl – Məlik”, “Xurmukca və Xəmrə”, “Sayat və Xəmrə”, “Əsli və Kərəm” və başqa

dastanları yazıya köçürülmüşdü. Bu dastanların əksəriyyəti müxtəlif versiyalarda bütün türk xalqlarında məşhur olmuşdur. Bu dastanların kitab variantı orta asiyaya, əvvəlcə Xarəzmə, sonra isə Qazaxıstan və qırğızıstana yayılmışdı.

Başqırdıstanda və Volqa sahili türklərin qəhrəmanlıq dastanları xalq nağılları şəklində şifahi qorunub saxlanılmışdı. Bunlar A.Kireyev tərəfindən Ufada, X.Yarmuxammedov tərəfindən Kazanda çap edilmişdir.

Cənubi sibir türkləri, yeni Tobolsk tatarları, Ob və İrtiş çayı vadisində yaşayan altaylılar, Şorlar, Xakaslar və Tuvalılar, Yeniseyin sahilində yaşayan Yakutlar son dövrə qədər köçəri və yarım köçəri yaşamış, ovçuluq və heyvandarlıqla məşğul olmuş və geniş Türk sivilizasiyasından qismən uzağa düşmüş və müsəlman mədəniyyəti təsirlərindən kənar qalmışdır. Odur ki, onlar daha orjinal mifologiyasını qoruyub saxlamışdır. Bu dastanları Peterburq elmlər akademiyasının üzvü Anton Antonoviç Şifner (1817 - 1879) “Sibir tatarlarının qəhrəmanlıq dastanları” adı ilə alman dilində poetik tərcüməsini 1859 – cu ildə çap etmişdi.

Altay folklor nümunələrinin Rusiyada ilk toplayanı V.İ.Verbidski (1828 - 1890) olmuşdu. O rus əlifbası əsasında ilk Altay əlifbasının da yaradıcısı idi. Altay dilinin qrammatikasında V.İ.Verbidski tərtib edir. Bundan bir qədər sonra N.Y.Nikiforov (altaylı) altay qəhrəmanlıq nağıllarının rus tərcüməsini çap etdirir. 1935-ci ildə N.K.Dimitriyevanın çapa hazırladığı “Koqutay” dastanının da rus dilində tərcüməsi işıq üzə görünür.

II dünya müharibəsinin başlanmasına az qalmış SSRİ – elmlər akademiyasının elmi əsərlərinin etnoqrafiya seriyasında Şorların epik dastan və nəğmələri N.P.Direnkov tərəfindən tərcümələri ilə birlikdə çap edilir. Hal – hazırda bu tədqiqatlar Altayda, Abakanda (Xakasiyada), Kızılda (Tuvada) davam etdirilir.

Yakutiya Rusiya imperiyasında siyasi sürgünlər yeri idi. İlk tədqiqatçılarda sürgünə gələnələr olmuşdur. İ.A.Xudakaov “Cöğrafiya cəmiyyətinin” dərgisində Q.N.Potaninin redaktəsi ilə yakut qəhrəmanlıq nağıllarını rus dilində tərcüməsini çap etdirdi. Polyak E.Pekarski yakut – rus lüğətinin zəngin folklor nümunələrinə istinadlarla hazırlayıb çap etdirmişdir. Eləcə də sürgündə olmuş polyak S.B.Yastremski yakut mətnlərinin dəqiq tərcümələrini hazırlamış və yalnız türkoloq S.E.Malovun redaktəsi ilə 1929-cu ildə çap etdirmişdi. “Olonxo” geniş həcmli poetik formada deyilmiş, şamanizmin təsiri ilə mifologiyaya söykənən qəhrəmanlıq dastanlarıdır. Rusiya elmlər akademiyası sibir şöbəsinin Yakutiya filialının dil, ədəbiyyat və tarix institutunda bu dastanın çoxsaylı qədim və yeni yazıya köçürülmüş müxtəlif versiyaları mövcuddur.

1890 – 1900-ci illərdə Taşkənd tədqiqatçısı, milliyyətçə Başqır olan Əbubəkir Divaev (1856 - 1932) uzun müddət qazaxlar arasında yaşamış və toplamış olduğu nadir əlyazmalardan əldə etdiyi qəhrəmanlıq dastanlarının

böyük bir müntəxabatını hazırlamışdır. Ə.Divayev Alpamış dastanının qarakaşpaq versiyasını, “İdiqə – batır”, Kazanın işğalından bəhs edən “Şora – batır” və XIX əsrə aid olan digər əsərləri hazırlayıb çap etdirmişdi (6, 14)

Rus tədqiqatçıları Qazax folkloru və ədəbiyyatı ilə daha erkən və geniş maraqlanmağa başlamışlar. Müəyyən olunmuşdur ki, Puşkin qazax folkloru ilə maraqlanmış və onun yazıları içərisində “Kozı – Korpeş və Bayan – Sulu” epik dastanının yazılmış adı müəyyən edilmişdi. Ehtimal olunur ki, Puşkin 1833-cü ildə Orenburq səfərində bu əsərlə tanış olur (6, 135) 1812-ci ildə adı çəkilən bu dastanı Timofey Belyayev Kazaxıstanın “Romeya və Cülyetta”sı adlandırmışdır.

1820-ci ildə Q.İ.Spaskinin tərcüməsi ilə “İdeqə” əsəri rus dilində “Sibir xəbərləri” məcmuəsində çap edilir.

Qazax eposunda qəhrəmanlıq dastanları ilə yanaşı tarixi dastanlarda geniş yayılmışdır ki, bunlara “Kombard – Batır” və məhəbbət dastanları “Kozu - Korpeş”, “Kız - Jibek” dastanları aiddir. Silsilə dastanlardan “Qırx bahadır” eposu 1942 – ci ildə yazıya köçürülmüşdür.

Mərkəzi Asiya və Sibirin görkəmli tədqiqatçısı Q.N.Potanin (1835 – 1920) folklor abidələrini öyrənərək onu dünya folklor sujetlərini müqayisə etmiş və qərbi avropa və Rusiya eposunun mənbəyinin şərqə məxsus olduğunu iddia etmişdir.

Türkologiyanın Rusiyada görkəmli nümayəndələri prof. P.M.Meleranski (1868 - 1906), onun tələbəsi akademik A.N.Samoyloviç (1880 - 1938), Türkmən eposunun ilk tədqiqatçısı İ.A.Belyayev də bu istiqamətdə xeyli işlər görmüşlər. Macar tədqiqatçısı Qerman Vamberi (1831 – 1913) 1863 – cü ildə dərviş paltarları geyinərək orta asiya və Çin türküstanını gəzmiş, XVI – XVII ərs türk qəhrəmanlıq dastanlarını öyrənərək alman dilində “Yusif və Əhməd” dastanını çap etdirmişdir (6, 13)

Rusiyada türk xalqlarının şifahi xalq yaradıcılığının sistemli öyrənilməsi V.V.Radlovun (1837 - 1918) adı ilə əlaqələndirilir. (6. 12 səh.) Əlbəttə türko-loqların tədqiqat arealı rusiya imperiyası daxilində məhdudlaşır və tədqiqatçılar xalqların mifoloji təfəkküründə ümumi olanı deyil, fərqləndirici xüsusiyyətləri, ayıran elementləri axtarıb aramaqda daha çox maraqlı olmuşdular.

Radrovun şagirdi Nikolay Federoviç Katanov (1862 - 1922) milliyyət-cə xakas olmuş və V.M.Jirmunskinin qeyd etdiyi kimi öz xalqının ilk savadlı dastan söyləyəni olmuşdur. O, Peterburq universitetinin türkologiya fakultəsini bitirmiş və sonralar Kazan universitetinin professoru olmuşdur.

Bu gün elmi dövriyyədə olan Türkiyəli tədqiqatçıların əsərləri Azərbaycan alimlərinin bu sahədə apardıqları araşdırmalar, eləcə də sovet ittifaqından qalmış elmi irsi ümumiləşdirilərək fundamental bibliografik vəsai-

tin əldə olunması mümkündür. O zaman qədim və orta əsr türk xalqlarının yazılı və şifahi ədəbiyyatının zəngin repertuarı qarşıya çıxardı.

ƏDƏBİYYAT

1. *Qədim türk ədəbiyyatı.*- Bakı Çəşioğlu, 2006.- 200 s.
2. *Türk xalqlarının nəsr antalogiyası.*- B. Çəşioğlu, 2007.- 288 s.
3. *Cavad Heyət. Türklərin tarix və mədəniyyətinə bir baxış.*- B., 2009.- 184 s.
4. *Hakim Müstədrək. Cild 4. s.422*
5. *M.Fətullah Gülən. Sonsuz Nur.*- İzmir, 1997
6. *В.М.Жирмунский, Тюркский героический эпос.*- Ленинград. 1974.
7. *История письма.*- М., Эксмо, 2002.- 400 с.

**МИФЫ И ЛЕГЕНДЫ ТЮРКСКИХ НАРОДОВ В
КНИЖНОЙ И БИБЛИОТЕЧНОЙ КУЛЬТУРЕ****П.Ф.КАЗИМИ****РЕЗЮМЕ**

В книжной и библиотечной культуре Тюркских народов мифы и легенды занимают особое место. Национально – историческая память народа является самым древней библиотекой сохранившей это наследие, большей частью которой были записаны и переписаны последние века. В данной статье сделана попытка обобщения репертуара легенд и мифологии Тюркских народов и выявления общих интеграционных элементов в истории культуры.

**MYTHS AND LEGENDS OF THE TURKISH PEOPLES IN
THE BOOK AND LIBRARY CULTURES****P.F.KAZIMI****SUMMARY**

In the book and library culture of the Turkish people myths and legends take a particular place. National historical memory is the most ancient library which kept this heritage were recorded and rerecorded during the last centuries. In this article is made attempt generalization of repertory legends and myths of the Turkish people and exposure common integration elements in the history of culture.